

Тема 7. Індивідуально-психологічні особливості особистості.

План

1. Поняття про темперамент.
2. Властивості темпераменту.
3. Типи темпераменту та їх психологічна характеристика.
4. Роль темпераменту в діяльності людини та навчанні.
5. Поняття про характер.
6. Структура характеру.
7. Провідні риси характеру.
8. Акцентуації характеру.
9. Формування характеру.
10. Поняття про здібності.
11. Фактори розвитку здібностей.
12. Класифікація здібностей.
13. Структура здібностей.
14. Рівні розвитку здібностей.

1. Серед загальнолюдських фізичних і психічних особливостей у кожної людини помітно виділяються властиві лише їй *індивідуальні особливості*, які позначаються на її житті.

Індивідуальні особливості психіки спостерігаються у людини ще до того, як вона стає особистістю, вони утворюють у людини своєрідне психологічне підґрунтя, на якому в майбутньому виростають властивості особистості, характерні лише для цієї людини. Ці властивості у всіх людей різні.

Такими стійкими психологічними властивостями людини від народження є властивості темпераменту.

***Темперамент** – це індивідуально-своєрідні властивості психіки, які визначають динаміку психічної діяльності, однаково виявляються в різноманітній діяльності незалежно від її змісту, цілей, мотивів і залишаються постійними в зрілому віці.*

Академік І.П.Павлов вивчив фізіологічні основи темпераменту, звернувши увагу на залежність темпераменту від типу нервової системи. І.П.Павлов вважав, що три властивості нервових процесів визначають тип вищої нервової діяльності (тип нервової системи): **сила**, тобто здатність нервової системи витримувати сильні подразники, вона характеризується витривалістю і працездатністю нервових клітин; **врівноваженість**, що характеризується співвідношенням процесів збудження і гальмування; **рухливість** як показник швидкості зміни процесів збудження і гальмування. Залежно від співвідношення цих властивостей нервової системи Павлов виділив 4 основні типи вищої нервової діяльності:

1) нестримний (сильний, рухливий, нерівноважений тип нервової системи) – відповідає темпераменту холерика;

2) жвавий (сильний, рухливий, врівноважений тип н/с) – відповідає темпераменту сангвініка;

3) спокійний (сильний, врівноважений, інертний тип н/с) – відповідає темпераменту флегматика;

4) слабкий (слабкий, невірноважений, малорухливий тип н/с) – зумовлює темперамент меланхоліка.

2. Зіставляючи окремі властивості нервової системи з поведінкою людини, дослідники виділили ряд психічних особливостей, поєднання яких може бути співвіднесено із загальними типами вищої нервової діяльності.

До *головних властивостей темпераменту* належать:

1. **Емоційна збудливість** (емоційність) – це одна з головних властивостей темпераменту, яка характеризує зміст, якість і динаміку емоцій та почуттів людини. Динамічні відмінності в емоційності виявляються:

- у *мірі вразливості* (деяким людям досить незначного приводу, щоб викликати емоційну реакцію, водночас іншим для цього необхідний підсилений вплив);

- в *імпульсивності* (цим терміном позначають швидкість, з якою емоція стає спонукальною силою вчинків, без попереднього обмірковування і прийняття рішення їх виконати);

- в *емоційній лабільності* (ідеться про швидкість, з якою припиняється емоційний стан або відбувається зміна одного переживання іншим).

2. **Активність поведінки** характеризує міру енергійності, стрімкості, швидкості, з якою людина долає перепони, впливає на навколишній світ, показує, наскільки активна людина в подоланні перешкод, у своїх діях, вчинках;

3. **Реактивність** характеризує міру повільності, інертності, підвищену чутливість, готовність реагувати на незначні подразники. На ґрунті реактивності (у межах витривалості нервової системи) можуть мати розвиток форми активності, які швидко виникають, тонко враховують обставини, винахідливі.

Співвідношення реактивності і активності характеризує те, від чого більшою мірою залежить діяльність людини – від зовнішніх обставин чи від внутрішніх умов (мети);

4. **Сензитивність** характеризується найменшою силою подразника, яка викликає ту чи іншу реакцію людини на вплив подразників навколишнього середовища, і виявляється в підвищеній чутливості до подій, що відбуваються;

5. **Пластичність** характеризує легкість, швидкість пристосування людини до умов, що змінюються;

6. **Ригідність** характеризує утрудненість у пристосуванні до умов середовища, що змінюється;

7. **Екстраверсія** – характеристика індивідуально-психологічних відмінностей, яка відповідає переважаючій спрямованості людини на явища зовнішнього світу;

8. **Інтроверсія** – характеристика індивідуально-психологічних відмінностей, яка відповідає переважаючій спрямованості людини на явища власного суб'єктивного світу;

9. **Темп реакцій** – кількість актів за певний проміжок часу, що залежить від швидкості перебігу кожного акту і від величини інтервалів між ними.

3. **Тип темпераменту** – це певна сукупність психічних властивостей, закономірно пов'язаних між собою і спільних для даної групи людей.

Виділяють чотири основні типи темпераменту: *сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолічний*. Але у природі рідко зустрічаються „чисті типи” темпераменту, хоча переважання тієї або іншої тенденції завжди виявляється в поведінці людини.

Сангвінік – сила нервової системи відрізняється більшою силою нервових процесів, їх рівновагою та значною рухливістю. Це людина дуже рухлива, з помітною психічною активністю. Сангвінік постійно потребує нових вражень, які його збуджують і сприяють його активності. Завдяки врівноваженості нервових процесів легко пристосовується до змін середовища, швидко знаходить контакт у стосунках з оточуючими людьми, відзначається товариськістю, у колі нових людей відчуває себе вільно. Швидко реагує на події, що відбуваються, прагне до частішої зміни вражень, порівняно легко переживає невдачі та неприємності. Має високий опір труднощам життя. Швидко засвоює новий матеріал, але при цьому сприймання характеризується поверховістю. Має високий поріг чутливості, тому він не помічає дуже слабких звуків і світлових подразників. Активно береться за нову справу, може працювати довго, не втомлюючись, але до того часу, поки існує інтерес. При втраті інтересу може не доводити справи до кінця. Здатний швидко зосереджуватися, дисциплінований, при бажанні може стримувати вияв своїх почуттів і мимовільні реакції. Йому властиві швидкість рухів, гнучкість мислення, винахідливість, швидкий темп мови. Легко сходиться з новими людьми, швидко зникає до нового оточення.

Флегматик – нервова система характеризується значною силою і рівновагою нервових процесів поряд з низькою рухливістю. Умовні рефлекси утворюються дещо повільніше, ніж у сангвініка, але є досить стійкими. Адекватно реагує на впливи середовища: слабкі подразники викликають слабку реакцію, сильні подразники – сильну.

Характерна нормальна взаємодія між корою та підкіркою, що дає змогу контролювати, затримувати, регулювати дії, емоції. Має високу активність, яка переважає низьку реактивність, низьку чутливість і емоційність. У розмові, поведінці флегматик спокійний, повільний. При виникненні труднощів підвищує активність і різними способами намагається їх подолати. Флегматик реагує спокійно і повільно, має високий опір до дії сильних та тривалих подразників. Це людина непохитна, зі стійкими прагненнями і настроями, з постійністю та глибиною почуттів, з рівномірністю дій і мови, зі слабким зовнішнім виявом душевних станів. Нову інформацію засвоює повільно, але надовго. Схильний заглиблюватися у проблему. Переключення уваги у нього уповільнене. Працює зосереджено, точно дотримується розпорядку життя. Завдяки високому самовладанню та терплячості досягає високої продуктивності праці. Флегматик не витрачає сили даремно, доводить справу до кінця. У звичайних умовах флегматик спокійний, рівний у стосунках з іншими людьми, рідко "виходить із себе", не схильний до афектів. Легко залишається спокійним навіть у найскладніших життєвих ситуаціях.

Холерик – нервова система характеризується великою силою з переважанням збудження над гальмуванням. Позитивні рефлекси виробляються легко і залишаються стійкими за різних умов, гальмівні рефлекси виробляються важко. Відрізняється низькою чутливістю, високою реактивністю і активністю, хоча реактивність переважає над активністю, тому він нестриманий, нетерплячий,

запальний. Він менш пластичний і більш інертний, ніж сангвінік. Характеризується великою життєвою енергією, здатністю віддаватися справі з особливою пристрастю, але йому не вистачає самовладання. Це людина швидка і поривчаста, схильна до бурхливих емоційних спалахів і різких змін настрою, зі стрімкими та різкими рухами. Відрізняється підвищеною емоційною збудливістю. Запальний, різкий у стосунках, прямолінійний. Має схильність до афектів, у яких він часто жорстокий та нещадний. Почуття сильні, глибокі та постійні, зміна почуттів для холерика хвороблива, однак якщо вона відбулася, то він рішуче "спалює корабель" своїх пристрастей.

Меланхолік – характеризується слабкістю як процесів збудження, так і гальмування. Позитивні умовні рефлексії утворюються повільно і виявляються нестійкими, при найменшій зміні навколишнього середовища легко гальмуються.

Меланхолік буває дуже замкненим, сором'язливим, боязливим, нерішучим. Важко переживає зміни життєвого оточення, що вимагає зміни динамічних стереотипів. Потрапляючи в нові умови, легко ніяковіє.

Міміка і рухи невиразні, голос тихий, рухи стримані. Це вразлива людина, з глибокими переживаннями, хоча зовні слабо реагує на оточення. Зазвичай меланхолік не впевнений у собі, найменші труднощі змушують його опускати руки. Неенергійний, ненаполегливий, легко втомлюється і мало працездатний. Йому властива нестійка увага і уповільнений темп усіх психічних процесів.

Зв'язок типів темпераменту та типів вищої нервової діяльності стисло можна подати у таблиці.

Холерик	Сильний	Неврівноважений	Рухливий
Сангвінік	Сильний	Врівноважений	Рухливий
Флегматик	Сильний	Врівноважений	Малорухливий
Меланхолік	Слабкий	Неврівноважений	Інертний

Риси темпераменту є однією з передумов розвитку тих важливих властивостей психіки, які складають характер людини.

4. Кожна діяльність пред'являє до психіки людини і її динамічних особливостей певні вимоги, тому стиль діяльності людини значною мірою залежить від типу вищої нервової діяльності, що входить до структури її темпераменту. Немає темпераментів, ідеально придатних для всіх видів діяльності.

Роль темпераменту в праці і навчанні полягає в тому, що від нього залежить вплив на діяльність різних психічних станів, що викликаються неприємною обстановкою, емоційними чинниками, педагогічними діями.

Продуктивність роботи людини тісно пов'язана з особливостями її темпераменту. Так, особлива рухливість сангвініка може принести додатковий ефект, якщо робота вимагає від нього частого переходу від одного виду занять до іншого, оперативності в прийнятті рішень, а одноманітність, регламентованість діяльності призводить до швидкого стомлення. Флегматики і меланхоліки, навпаки, в умовах строгої регламентації і монотонної праці знаходять більшу продуктивність і опірність стомленню, ніж холерики і сангвініки.

Темперамент накладає відбиток на способи поведінки і спілкування, наприклад, сангвінік майже завжди ініціатор у спілкуванні, він відчуває себе в компанії незнайомих людей невимушено, нова незвичайна ситуація його тільки збуджує, а меланхоліка, навпаки, лякає, збентежує, він розгублюється в новій ситуації, серед нових людей. Флегматик також важко сходиться з новими людьми, свої почуття проявляє мало і довго не помічає, що хтось шукає мотиву познайомитися з ним.

Індивідуальний підхід, який декларується сучасними закладами освіти, передбачає врахування індивідуально-типологічних особливостей школярів з метою ефективної організації навчально-виховного процесу.

Холерику необхідно допомогти у вихованні витримки та самовладання, оскільки його поведінка іноді порушується підвищеними реакціями підкіркового походження. Тут значну роль відіграє слово, система фізичного виховання. Діти-холерики легко концентрують свою увагу на об'єкті, але не завжди ефективно можуть переключати її внаслідок слабкості гальмівного процесу. Навички та звички в холериків утворюються легко, але зміна їх відбувається нелегко, що вимагає значних затрат енергії. Тому, наприклад, заборона займатися певною діяльністю може призвести до зриву нервової системи.

Сангвініку необхідно допомогти усвідомити, що праця ціниться тоді, коли вона виконується не тільки швидко, але й якісно. Для виховання сангвініка важливим є доручення йому такої справи, яка вимагає витримки, ретельності, зосередженості уваги; переконати його в тому, що необхідно набувати глибокі знання, оберігаючи його від дилетантства, за якого людина починає вважати себе спеціалістом з усіх питань.

Діти-флегматики відзначаються недостатньою рухливістю, уповільненою реакцією. Щоб зменшити недостатність рухливості, необхідно включати їх до таких видів діяльності, які вимагають швидких реакцій, швидкої моторики і рухливості.

Особливої уваги заслуговують *діти-меланхоліки*. Вони відрізняються високою вразливістю, швидко стомлюються, переходять до застійних гальмівних станів. Їм важко пристосуватися до нових умов, і тому вони вимагають уважного ставлення і обережного поводження з ними, дуже спокійної обстановки, яка виключає можливість сильних подразників та швидку зміну життєвих умов. Для них необхідний чітко продуманий розклад, певний темп роботи.

Крім цього, необхідно враховувати різну швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків у дітей з різними типами темпераменту, визначаючи час на засвоєння того чи іншого навчального матеріалу. У дітей з високою рухливістю нервових процесів зміна діяльності нерідко підтримує активний стан на уроці, а дітям з інертністю нервових процесів важко відразу включитися в нову діяльність.

Темперамент хоча і виявляється в поведінці та діяльності, але не визначає їх. Проте властивості темпераменту необхідно постійно враховувати, з ними не можна не рахуватися. Темперамент є лише підґрунтям для формування характеру, риси якого відіграють провідну роль у поведінці та діяльності людини.

5. Поняття “характер” походить від грецького слова *charakter*, яке означає “печать”, “чеканка”. Спочатку під характером розуміли сукупність прикмет, оз-

нак, які відрізняють одну людину від іншої. Пізніше до характеру стали включати не всі істотні риси людини, а тільки ті, які характеризують властивий їй спосіб дій, поведінки в суспільстві.

Характер – це сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються в діяльності та спілкуванні, зумовлюючи типові для неї способи поведінки.

Характер найбільш пов'язується із темпераментом, який визначає зовнішню, динамічну форму його вираження. Характер людини можна зрозуміти в її суспільній діяльності, суспільних відносинах. Про характер людини судять і за тим, як вона мислить і поводить себе в різних обставинах, якої думки вона про інших та про саму себе, які манери їй властиві.

Відрізняють кілька *ознак характеру*:

- 1) під характером розуміють якість особистості, дещо особливе в психічному складі людини, що відрізняє її від інших людей;
- 2) підкреслюється стійкість характеру;
- 3) визначається вираження характеру в поведінці.

Оскільки характер є стійкою характеристикою особистості, знання характеру дає змогу передбачити і тим самим коректувати її очікувані дії та вчинки. Характер людини формується протягом усього життя людини.

6. У структурі характеру необхідно виокремлювати **зміст і форму**. Зміст **характеру** особистості визначається суспільними умовами життя та виховання. Вчинки людини завжди чимось мотивуються, на щось або на когось спрямовуються. Але за **формою** наміри, прагнення реалізуються по-різному. Це залежить і від обставин, ситуацій, в яких знаходиться людина, і від особливостей її характеру, особливо від темпераменту.

У структурі характеру виокремлюють такі його **компоненти**:

- 1) спрямованість;
- 2) переконання;
- 3) розумові риси;
- 4) емоції;
- 5) воля;
- 6) темперамент;
- 7) повнота;
- 8) цілісність;
- 9) визначеність;
- 10) сила.

Спрямованість є провідною в структурі характеру особистості. Вона виявляється у вибіркового позитивному або негативному оцінному ставленні до вчинків і діяльності людей і самої себе. Залежно від домінуючих матеріальних або духовних потреб, особистісних ціннісних установок, інтересів і вподобань життя одних пронизане корисною діяльністю, невтомністю в праці та виконанні громадських доручень. В їхніх вчинках панують гуманність, оптимізм, контактність.

Переконання — знання, ідеї, погляди, що є мотивами поведінки людини, стають рисами її характеру й визначають ставлення до дійсності, вчинки, поведінку. Переконання виявляються в принциповості, непідкупності та

правдивості, вимогливості до себе. Людина з твердими переконаннями здатна докласти максимум зусиль для досягнення мети, віддати, коли потрібно, своє життя заради суспільних справ. Безпринципним людям, кар'єристам ці риси характеру не властиві.

Розумові риси характеру виявляються в розсудливості, спостережливості, поміркованості. Спостережливість і розсудливість сприяють швидкій орієнтації в обставинах. Нерозсудливі люди легко хапаються за будь-яку справу, діють під впливом першого імпульсу. Розумова ж інертність, навпаки, виявляється в пасивності, байдужості, повільності у прийнятті рішень або у поверховому підході до справ без урахування їх важливості.

Емоції стають підґрунтям таких рис характеру, як гарячковість, запальність, надмірна або вдавана співчутливість, всепрощення або брутальність, грубість, "товстошкірість", нечутливість до страждань інших, нездатність співпереживати. Моральні, естетичні, пізнавальні, практичні почуття завдяки мір, вираженості в них емоцій можуть виявлятися або в екзальтації, або в спокійному, поміркованому ставленні до явищ природи мистецтва, вчинків людей.

Воля в структурі характеру зумовлює його силу, твердість. Отже, воля, як вважають, являє собою стрижневий компонент сформованого характеру. Сильна воля робить характер самостійним, стійким, непохитним, мужнім, здатним досягати поставленої мети. Безвільні ж люди — слабкохарактерні. Навіть при багатстві знань і досвіду вони нездатні наполягати на справедливості, виявляють нерішучість, боязливість.

Темперамент у структурі характеру є динамічною формою його прояву. Характер — це єдність типологічного та набутого за життя досвіду. Особливості умов життя, навчання та виховання формують різноманітне за змістом індивідуальне ставлення до явищ навколишньої дійсності, але форма прояву цього ставлення, динаміка реакцій особистості визначаються її темпераментом. Одні й ті самі переконання, погляди, знання люди з різним темпераментом виявляють своєрідно щодо сили, рівноваженості та рухливості дій.

Повнота характеру — це всебічний розвиток головних його структурних компонентів — розумових, моральних, емоційно-вольових. Розсудливість вчинків такої людини завжди узгоджена з емоційною рівноваженістю та самовладанням.

Внутрішня єдність рис характеру визначає його **цілісність**. Вона виявляється в єдності слова та діла або в її відсутності у вчинках. У безхарактерних людей помітно виявляються розбіжність у поглядах, відсутність цілеспрямованості рис характеру, випадковість їх виявлення, залежність їх проявів від ситуацій, а не від внутрішніх установок особистості.

Особливо важливою в характері є його **визначеність**. Твердість і незалежність особистості в її прагненнях і переконаннях, у боротьбі за досягнення окреслених цілей свідчать про визначеність її характеру. Визначеність характеру у людини як суб'єкта діяльності позначається на принциповості та сумлінності дій незалежно від важливості доручення. На людину з визначеним характером можна покладатися, доручаючи їй важливі

справи — вона виконає доручення відповідно до його мети, змісту справи та способів виконання.

Сила характеру виявляється в енергійних діях, завзятті та активності в діяльності, боротьбі за доведення справи до кінця, незважаючи ні на які перешкоди. Такі люди не бояться труднощів, уміють їх подолати. Це новатори в праці, ентузіасти, ініціатори.

7. Характер людини багатогранний і виявляється в діяльності: одна людина робить усе швидко, інша – повільно; одна сприймає та засвоює все поверхово, інша ґрунтовно. Ці особливості, які виокремлюються в поведінці людини, називають *рисами характеру*.

Істотною характеристикою риси характеру є вірогідність того, що даний вид поведінки в даній ситуації відбудеться. Риси характеру включають певний спосіб мислення, розуміння. У здійсненні характерного вчинку включені вольові механізми, почуття. Звичка не має цих компонентів. Риса характеру, зумовлюючи поведінку, у ній і формується. Формування рис характеру не може бути відірване від формування мотивів поведінки. Мотиви поведінки, реалізуючись у дії, закріплюючись у ній, фіксуються в характері. Шлях до формування риси характеру лежить через формування належних мотивів поведінки і організацію спрямованих на їх закріплення вчинків.

Найзагальніші властивості характеру розміщуються по осях: сила – слабкість; твердість – м'якість; цільність – суперечливість; широта – вузькість. Якщо під *силою характеру* розуміють ту енергію, з якою людина переслідує поставлені цілі, її здатність пристрасно захопитися і розвивати велике напруження сил при зіткненні з труднощами, уміння долати їх, то *слабкість характеру* пов'язують з проявом нерішучості, нестійкості поглядів тощо.

Твердість характеру означає жорстку послідовність, наполегливість у досягненні мети, відстоюванні поглядів тощо, водночас як *м'якість характеру* виявляється в гнучкому пристосуванні до умов, що змінюються, досягненні мети за рахунок поступок, знаходженні розумних компромісів.

Якщо провідні та другорядні риси характеру гармонують, якщо відсутні суперечності у прагненні та інтересах, то такий характер називають *цільним*, якщо ж вони різко контрастують то *суперечливим*. Про *широту* та *повноту характеру* говорять на засадах властивостей, які свідчать про різноманітність прагнень та захоплень людини, її діяльності. Люди з *“вузьким” характером* схильні до самообмежень, звуження сфери своїх інтересів, домагань та діяльності.

Багатогранність характеру не виключає того факту, що в різних ситуаціях у однієї й тієї самої людини виявляються різні, іноді протилежні властивості.

8. Характер людини проявляється в її найбільш стійких відношеннях до типових життєвих ситуацій. Типовий характер розвивається на основі типового темпераменту, але зміст характеру ширший, ніж зміст темпераменту.

Типові риси характеру за своєю інтенсивністю виявляються по-різному, індивідуально. У деяких людей окремі риси їхнього характеру виявляються настільки яскраво та своєрідно, що це робить їх оригінальними. Крайній прояв певних рис характеру людини називають *акцентуацією*. *Типи акцентуацій*

характеру на основі досліджень К.Леонгарда і Н.Шмишека можуть бути представлені таким чином.

1. **Гіпертивний тип** – відзначається комунікабельністю, винахідливістю, схильністю до гумору. Хороший настрій поєднується з високим життєвим тонусом, хорошим здоров'ям, бездоганим зовнішнім виглядом. Найчастіше це вдалі бізнесмени та політичні діячі. Але разом з тим їм притаманна легковажність, схильність до аморальних вчинків, підвищена дратівливість.

2. **Уповільнений тип** – особливо чутливий до образ і розчарувань, схильний до накопичення сильних негативних емоцій, що породжує мстивість та невміння прощати. Особливо чутливий до соціальної несправедливості. Іноді надмірно вимогливий до близьких людей та колег.

3. **Емотивний тип** – відзначається м'якістю, добросердечністю, співчутливістю. Легко вибачає недоліки іншим, першим іде на примирення під час конфлікту. Як правило, образи носить у собі, не вміє постояти за себе.

4. **Педантичний тип** – схильність до постійних роздумів, постійна самоперевірка своїх дій. Пунктуальний, акуратний, великого значення надає чистоті та порядку. Роботу виконує не поспішаючи, орієнтуючись на її високу якість і точність. Звідси виникають постійні сумніви у своїх діях і відсутність упевненості в собі. Буває надто формальним і занудливим.

5. **Тривожний тип** – проявляє боягузтво та лякливість. Представники цього типу не люблять шумних компаній та ігор, відчувають дискомфорт і сором'язливість у новій обстановці. Почуття власної неповноцінності намагаються компенсувати у тих видах діяльності, де можуть розкритися їхні природні здібності.

6. **Циклоїдний тип** - люди з періодичними змінами настрою від апатії і депресії до бурхливої енергетичності. У результаті цього так само часто змінюється їхня манера спілкування з оточуючими людьми.

7. **Демонстративний тип.** Головна риса цього типу – безмежний егоцентризм, прагнення до постійного перебування в центрі уваги та суспільного визнання, захоплення, схильність до самовихвалювання. Не люблять, коли в їх присутності хвалять когось іншого, а не його. Таким людям притаманний артистизм, неординарність мислення і вчинків.

8. **Збуджувальний тип** – визначається невмінням регулювати свою поведінку. Людям цього типу притаманна низька контактність у спілкуванні, їм важко вживатися в колективі. В емоційно спокійному стані люди цього типу часто добросовісні, акуратні. Однак у стані емоційного збудження вони бувають роздратованими, вульгарними.

9. **Дистимний тип** відзначається песимізмом, депресивними переживаннями й обвинуваченнями на свою адресу. У розмові малослівні або мовчазні. Найчастіше понурі і непривітні. Усі ці риси характеру ще більше посилюються під впливом негативної реакції на них зі сторони оточуючих.

10. **Екзальтований тип** – йому властива висока контактність, закохуваність. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справи до відкритих конфліктів. Люди такого типу альтруїстичні.

Усі ці риси й особливості особистісних рис знаходять своє специфічне відображення в житті та творчості видатних людей, а отже, і музикантів. Ще

Л.Рубінштейн говорив про те, що не може бути двох однаково хороших, але з різними характерами музикантів, однакової думки відносно виконання та розуміння музичного твору. Характер неминуче залишає свій відбиток не тільки на повсякденній поведінці музиканта, але й на всій його творчості.

9. Формування характеру – це процес становлення стійких психологічних утворень особистості під впливом об’єктивних і спеціально створених для цього умов, коли дії та вчинки людини в результаті їх багаторазових повторень стають звичними й визначають типову модель її поведінки.

Характер формується протягом життя людини. Головну роль у формуванні та розвитку характеру дитини відіграє його спілкування з оточуючими її людьми. Перші звички та форми поведінки формуються на основі механізму наслідування: дитина наслідує своїх близьких, а також шляхом наочіння через емоційне підкріплення.

Вирішальну роль у формуванні позитивних рис характеру відіграє система постійного ускладнення вимог зі сторони дорослих.

На різних вікових етапах формування характеру відбувається по-різному, залежно від життєвого досвіду, умов життя, форми діяльності, умов виховання і самовиховання. Процес формування характеру можна зобразити за допомогою такої схеми:

Сензитивними періодами для становлення характеру вважається вік від двох-трьох до дев’яти-десяти років, коли відбувається активний процес соціалізації як у ході спілкування з дорослими, так і з ровесниками.

Саме в цей період діти відкриті для впливу ззовні, з готовністю сприймають зовнішні впливи, наслідуючи всіх і у всьому. Дорослі люди мають незаперечний авторитет у дитини, можуть впливати на неї за допомогою слова, вчинку і дії, що створює сприятливі умови для засвоєння та закріплення необхідних форм поведінки.

Досить важливими для формування характеру дитини є стиль спілкування дорослих один з одним та з самою дитиною. Першими в характері дитини формуються такі риси як доброта, товариськість, чуйність, а також протилежні їм якості – егоїзм, черствість, байдужість до людей.

У ранньому дошкільному віці закладаються засади таких рис характеру, які мають відношення до праці – працелюбство, акуратність, відповідальність, наполегливість. Оскільки в цей період провідною діяльністю є сюжетно-рольова гра, то саме в ній формуються і закріплюються відповідні звички дитини.

Молодший шкільний вік відзначається формуванням таких рис характеру, які виявляються у ставленні до людей. Цьому сприяє постійне розширення сфери спілкування дітей за рахунок шкільних друзів, учителів. У цьому віці може відбуватися поступове руйнування закріплених рис характеру, якщо ті форми поведінки, яких набула дитина вдома, не одержують у школі відповідного підкріплення та не оцінюються як правильні.

У підлітковому віці активно розвиваються і закріплюються вольові риси характеру, а в юнацькому формуються базові моральні, світоглядні риси особистості. До закінчення школи людина має в основному сформований характер, і те, що відбувається з нею далі, уже не може кардинально змінити її рис характеру до невпізнанності.

Дослідженнями формування характеру доведено, що особливо дійовими чинниками є самостійність і самодіяльність у праці, навчанні. Успішне формування рис характеру потребує єдності виховних заходів сім'ї, школи та соціального середовища, громадськості.

10. Істотною властивістю людини є її здібності, від яких залежить якість виконання діяльності, її ефективність та рівень досягнень. Людські здібності виникли в процесі праці і стали рушійною силою в розвитку науки і техніки, у створенні матеріальних і духовних багатств. Будь-яка здібність є здатністю до чого-небудь, до певної діяльності. Наявність у людини певної здібності означає придатність її до певної діяльності.

Вагомий внесок у вивчення здібностей зробив Б.М.Теплов. Він виділив такі *три основні ознаки поняття “здібність”*.

По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої: ніхто не буде говорити про здібності там, де мова йде про властивості, щодо яких усі люди рівні.

По-друге, здібностями називають не будь-які особливості взагалі, а лише такі, які мають відношення до успішності виконання якої-небудь діяльності або багатьох діяльностей.

По-третє, поняття “здібність” не зводиться до тих знань, навичок та вмінь, які вже вироблені в людини.

Здібності – це своєрідні властивості людини, її інтелекту, що виявляються в навчальній, трудовій, особливо науковій та іншій діяльності, є необхідною умовою її успіху. Але *здібності не зводяться до наявності в індивіда знань, умінь, навичок. Вони проявляються у швидкості, глибині та міцності оволодіння засобами і прийомами діяльності.*

Отже, *здібності* – це індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої та визначають успішність виконання діяльності, що не зводяться до знань, умінь і навичок, але обумовлюють легкість та швидкість оволодіння новими способами та прийомами діяльності.

11. Вихідною передумовою для розвитку здібностей є *задатки*, з якими дитина з'являється на світ. *Задатки* – це спадкові властивості периферичного і центрального нервового апарату, які ї суттєвими передумовами здібностей людини, але лише передумовами. Задатки багатозначні, вони можуть розвиватися в різних напрямках, перетворюючись на різні здібності.

Задатки бувають різних видів. Одні з них не визначають ні змісту здібностей, ні рівня можливих досягнень; вони лише надають своєрідності процесу розвитку здібностей, полегшують або утруднюють.

Таким чином, під *задатками* розуміють *анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, які складають природну основу розвитку здібностей*.

Існують різні погляди на роль тих чи інших факторів, що впливають на формування і розвиток особистості, її здібностей. Так парапсихолог Ю.Фоміна стверджувала, що розвитком організму людини керують наступні фактори:

- 1) спадковість;
- 2) вплив навколишнього середовища;
- 3) власні вольові зусилля.

1. *Спадковість* - це передача генетичної інформації з покоління в покоління. Дитина отримує від батьків повний набір генів, тобто генотип. Кожен з нас є унікальною істотою від народження, нам притаманні особливі здібності і сили, оригінальне певних задатків. Щонайменше 75% інтелекту, що ми демонструємо, є наслідком спадковості. Найбільший відсоток талановитих дітей народжується від батьків у віці 35-45 років.

2. Оскільки людина істота суспільна, то важливу роль у формуванні здібностей і обдарувань відіграє *навколишнє середовище, суспільство*. Розквіт тих чи інших здібностей у певний період розвитку суспільства залежить і від престижу тих чи інших талантів. Все найкраще в людині можна активізувати лише за умови її визнання, поваги до неї та заохочення, підтримки та душевної теплоти.

3. Велику роль у процесі формування особистості, розвитку і використання її здібностей належить *волі*. Всі мають можливість розвинути своді здібності, за умови глибокої віри в себе

Із здібностями тісно пов'язані *нахили*. *Нахили* - це вибіркова спрямованість людини на певну діяльність, що спонукає нею займатися.

12. У науковій літературі виділяють природні здібності (в основі своїй біологічно зумовлені) та специфічні людські здібності, що мають суспільно-історичне походження.

Під *природними здібностями* розуміють ті здібності, які є спільними для людини та тварин, особливо вищих. Наприклад, такими елементарними здібностями є сприймання, пам'ять, здатність до елементарної комунікації. У людини на базі цих задатків формуються здібності. Це відбувається за наявності елементарного життєвого досвіду, через механізм навчання і т.д.

Специфічні людські здібності прийнято розподіляти на загальні та спеціальні вищі інтелектуальні здібності. У свою чергу, вони можуть поділятися на теоретичні та практичні, навчальні та творчі, предметні та міжособові тощо.

Загальними називають такі здібності, які тією чи іншою мірою виявляються у всіх видах діяльності людини. Наприклад, інтелектуальні здібності виявля-

ються у винахідливості та кмітливості, швидкому та глибокому запам'ятовуванню матеріалу, переключенні уваги, критичності та самостійності розуму тощо.

Спеціальні здібності – це здібності, які виявляються тільки в окремих видах людської діяльності (художні, математичні, спортивні, літературні тощо).

Спеціальні здібності через специфічність конкретної діяльності характеризуються певними, властивими тільки даній здібності рисами.

Крім поділу здібностей на загальні та спеціальні, прийнято поділяти здібності на *теоретичні* та *практичні*. Вони відрізняються між собою тим, що перші зумовлюють схильність людини до абстрактно-теоретичних міркувань, а другі – до конкретних практичних дій.

Під *потенційними здібностями* розуміють ті, які не реалізуються в конкретному виді діяльності, але здатні актуалізуватися при зміні відповідних соціальних умов. До *актуальних здібностей*, як правило, відносять ті, які необхідні саме в даний момент і реалізуються в конкретному виді діяльності.

13. Кожна здібність людини включає в себе цілу низку властивостей, котрі поділяються на загальні і часткові.

До *загальних* властивостей здібностей належать індивідуально-психологічні якості, згідно з якими людина належить до „художнього”, „мислительного” чи середнього типу. Ця типологія, запропонована І.П.Павловим, пов'язана з відносним переважанням першої чи другої сигнальних систем. „Художній” тип – переважання першої сигнальної системи, „мислительний” – другої, середній тип – рівновага обох систем.

Люди „художнього” типу – це зазвичай художники, скульптори, музиканти, актори тощо, яким властива яскравість образів, емоційність, чуттєвість, вразливість. Для „мислительного” типу характерним є вміння оперувати абстрактним матеріалом, поняттями, математичними залежностями.

До *часткових* властивостей належать:

- *уважність*, тобто здатність людини тривало, стійко зосереджуватись на завданні, об'єкті діяльності;

- *чутливість* до зовнішніх вражень, спостережливість.

Також у структурі здібностей виділяють *основні та допоміжні властивості*.

Основними властивостями *літературних здібностей* є:

- особливості творчої уяви та мислення;
- яскраві та наочні образи пам'яті;
- розвиток естетичних почуттів;
- відчуття літературної мови.

Математичним здібностям притаманні такі основні властивості:

- вміння узагальнювати;
- гнучкість мислительних процесів;
- легкий перехід від прямого до зворотного ходу думок.

Основними властивостями *педагогічних здібностей* є:

- педагогічний такт;
- спостережливість;
- любов до дітей;
- потреба в передачі знань.

У структурі *музичних здібностей* необхідним компонентом є музичний слух.

Отже, структура кожної конкретної здібності, як і готовність особистості до даної діяльності, відрізняється значною складністю, включає в себе комплекс якостей, серед яких є провідні та другорядні, спільні та загальні.

14. У психології найчастіше зустрічається така ієрархія рівнів розвитку здібностей: *здібність, обдарованість, талант, геніальність*.

Від народження ми здібні всі, однак такі рівні здібностей, як обдарування, талант і геніальність притаманні далеко не кожному.

Обдарованість - це високий рівень задатків особистості, сплав природженого і набутого людиною;

Дуже важливо вчасно розпізнати і підтримати юні дарування. Іноді вони на перший погляд нічим не відрізняються від своїх однолітків. Потрібен досвід і знання, щоб розкрити їх здібності.

Існує певна вікова послідовність прояву обдарованості в різних сферах людського життя. Особливо рано може проявитися обдарованість до таких видів мистецтва, як музика, малювання. У науковій сфері раніше за інших формується обдарованість до математики. Так, більшість видатних учених, що проявили себе до 20 років, були математиками.

Талант - це природний хист, високий рівень обдарованості людини до певного виду діяльності (наукової, творчої, виробничої).

Здебільшого талановиті люди мають цілий комплекс здібностей та інтересів: Леонардо да Вінчі - геніальний художник, вчений і винахідник, розробив проекти літальних апаратів, схеми землекопальних машин.

Дехто вважає, талановитій людині не треба докладати великих зусиль для праці в обраній сфері. Можна мати хороші голосові дані, але не кожен зможе стати видатним оперним співаком. Бо успіх - це тяжка, цілеспрямована праця. Едісон стверджував, що геній - 1% таланту та 99% праці.

Талант – поняття не стільки наукове, скільки життєве, оскільки не існує ні теорії, ні методів його діагностики. Талант людини повною мірою виявляє себе тоді, коли людська діяльність є корисною для інших людей. Якщо обдарованих людей багато, то талановитих дуже мало.

Геніальність - це вищий ступінь обдарованості людини, вияв її творчих сил, найвищий ступінь розвитку таланту, що дає змогу відкрити цілу епоху, нову еру в тій чи іншій галузі.

Відмінність геніальності від таланту та обдарованості, і в суспільній вагомості творчості, оскільки генії відкривають нову епоху в своїй галузі.

Наполеон стверджував, що геніальність полягає в умінні відрізнити важке від неможливого.

Американський психолог Р.Альберт виділив 4 ознаки генія:

- величезна продуктивність роботи;
- розробка стрижневої роботи;
- тривале визнання;
- наявність прихильників та послідовників.

Геній, образно кажучи, створює нову епоху у своїй сфері діяльності. У малярстві генієм вважають Леонардо да Вінчі, у природознавстві – Ч.Дарвіна, у

музиці – В.Моцарта, у поезії – Т.Г.Шевченка тощо. Якщо талантів є мало, то геніїв - одиниці.

Питання для контролю

1. Що визначає темперамент людини?
2. Що є підґрунтям відмінностей людей за типом темпераменту?
3. Чи впливає темперамент на стиль діяльності людини?
4. Чи є темперамент у тварин?
5. Який тип темпераменту краще підходить до професії педагога?
6. У чому полягають відмінності між темпераментом та характером?
7. Які чинники впливають на формування характеру?
8. Чи можна змінити свій характер?
9. Чому діти, які виховуються в одній сім'ї, мають різні характери?
10. Чи однаковий характер мають однояйцеві та двоаяйцеві близнюки?
11. Чи є здібності природженими властивостями?
12. Чим відрізняються задатки і здібності?
13. Як співвідносяться здібності зі знаннями, уміннями та навичками?
14. Що таке сензитивний період у розвитку здібностей?
15. Розкрийте сутність рівнів розвитку здібностей (здібності, обдарованість, талант, геніальність).
16. На підставі яких ознак характеризують обдарованих дітей?

Список рекомендованої літератури

1. Айзенк Г.Ю. Як перевірити здібності вашої дитини : тести для дітей 10-15 років / Г. Айзенк, Д. Еванс. – К. : Школа, 2001. – 192 с. – (Країна чудес).
2. Батаршев А.В. Темперамент и характер : Психологическая диагностика. / А.В.Батаршев. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 334 с. – (Психология для всех).
3. Бине А. Измерение умственных способностей. / А.Бине. – СПб. : Союз, 1999. – 431 с. – (Психология и социология : страницы классики).
4. Бодалев А.А. Психология личности. / А.А.Бодалев– М. : Изд-во МГУ, 1988. – 187 с.
5. Венгер Л.А. Педагогика способностей. / Л.А.Венгер. – М. : Знание ; 1973. – 117 с.
6. Гильбух Ю.З. Внимание : одаренные дети. / Ю.З.Гильбух. – М., 1991.
7. Гильбух Ю.З. Умственно одаренный ребенок : Психология, диагностика, педагогика. / Ю.З.Гильбух. – К. : РОВО „Укрвузполіграф”, 1992. – 83 с.
8. Гильбух Ю.З. Темперамент і пізнавальні здібності школяра : (Діагностика, педагогіка). / Ю.З.Гильбух. – К., 1992. – 213 с.
9. Дружинина В.Н. Психодиагностика общих способностей / В.Н.Дружинина. – М. : Академия,1996. – 216 с.
10. Кондратенко Л. Розумові здібності дитини: (Диференційно-діагностичний довідник психолога школи I ступеня). / Л.Кондратенко. – К. : Главник, 2004. – 112 с. – (Психологічний інструментарій).
11. Павелків Р.В. Загальна психологія. Підручник. / Р.В.Павелків. - К., 2004. - 506 с.
12. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт изучения высшей нервной

- деятельности (поведения) животных // Хрестоматия по психологии / Под ред. А.В.Петровского. - М., 1977.
13. Психология индивидуальных различий / под ред. : Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М. : ЧеРо, 2000. – 775 с. – (Хрестоматия по психологии).
 14. Психология индивидуальных различий : Тексты : учеб. пособие для психол. фак. ун-тов / под ред. : Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 319 с.
 15. Райх В. Анализ характера. / В.Райх. – М. : Апрель Пресс : ЭКСМО - Пресс, 2000. – 517 с.
 16. Теплов Б.М. Темперамент и формирование характера. // Популярная психология : хрестоматия : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / сост. В.В. Мироненко. – М., 1990. – С. 302-306.